

Әміров Ә.Ж., Әлімтаева Л.Т.,
Бісенбаев А.Қ.

**Қазақ баспасөзі және
терминология мәселесі**

Баспасөз тілдің өмір сүруінің, қызмет етуінің бір көрінісі – ақпарат көзі ғана емес, сонымен қатар тілді дұрыс сөйлеу мен жазу мәдениетін қалыптастыру құралы да.

Баспасөздің ғылым мен техника және өнеркәсіп саласындағы арнаулы сөздерді, терминдерді қалыптастырудағы рөлі ерекше. Осы себепті де біз мақалада қазақ баспасөзінің терминологияны қалыптастырудағы қызметіне тоқталып, жан-жақты қарастыруға ұмтылыс жасадық. Бұл орайда алғашқы қазақ газеттерінен бастап қазіргі кезге дейінгі жарық көріп жүрген газеттер зерттеу нысанына алынды. Әр кезеңде жарық көрген газеттер және онда қолданылған терминдер жеке-жеке қарастырылды. Соңғы жылдардағы газет беттерінде қолданылған терминдердің қандай амал-тәсілдер арқылы жасалғаны айқындалды. Дыбыстық ерекшеліктерімізге сәйкес жасалған және ұлт тіліне әлі аударыла қоймаған терминдер жөнінде де сөз болды. Сонымен қатар баспасөз беттерінде термин қалыптастыру барысында орын алған кемшіліктер анықталды.

Түйін сөздер: термин, терминология, терминология мәселесі, қазақ баспасөзі, газет, термин жасау, термин қалыптастыру.

Amirov A.Zh., Alimtaeva L.T.,
Bisenbaev A.K.

**Kazakh press and the issue of
terminology**

The press is not only a source of information – reflection of existence, functioning of language, and also means of formation of the correct Kazakh speech and writing.

The press occupies a special role in formation of special words, terms in the sphere of science and technics and industry. It served as the reason of our attempt in this article to consider functions of the press in formation of the Kazakh terminology. In this regard newspapers starting with the first Kazakh newspapers to today's were the object of the research. The newspapers of the different periods and terms used in them were considered separately. It was revealed, what methods and techniques were used in formation of the terms on pages of newspapers of recent years. In the article it was mentioned about the terms formed according to our sound features and the ones not translated into the national language yet. And also the mistakes made in the course of formation of terms on the pages of the press were defined.

Key words: term, terminology, the issue of terminology, Kazakh press, newspaper, term formation.

Амиров А.Ж., Алимтаева Л.Т.,
Бісенбаев А.Қ.

**Казахская пресса и проблемы
терминологии**

Пресса не только источник информации, но и сфера существования, функционирования языка, формирования правильной казахской речи и письма.

Пресса занимает особую роль в формировании специальных слов, терминов в сфере науки, техники и промышленности. Авторы статьи предприняли попытку рассмотреть функции прессы в формировании казахской терминологии. В этой связи объектом исследования стали газеты, начиная с первых казахских газет до современных. Печатные издания разных периодов и термины, используемые в них, были рассмотрены отдельно. Было выявлено, какие методы и приемы были использованы в образовании терминов на страницах газет последних лет.

В статье также изучаются термины, составленные по звуковым особенностям и еще не переведенные на национальный язык. Также были определены ошибки журналистов, допущенные в процессе формирования терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, язык, казахская пресса, газета, терминообразование.

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІ

Термин қалыптастыруға әсер етуші бірнеше маңызды факторлар бар екендігін мойындасақ, солардың арасында БАҚ құралдарының, оның ішінде қазақ баспасөзінің де алар орны айрықша және өзінің даму тарихында қазақ баспасөзі көптеген терминдерді қалыптастыра алғаны мәлім.

Қазақ тіліндегі тұңғыш газет 1870 жылы 28 сәуірде Ташкент қаласында «Түркістан уәлаяты газеті» деген атпен басылып шықты.

Бұл газеттің қазақ тілінде шыққан тұңғыш газет екендігін көрсетіп, оны халыққа жеткізген Ү. Субханбердина болатын: Ол өз еңбегінде «Қазақ төңкерісінен бұрын қазақ тілінде шыққан басылымдар» «Түркістан уәлаяты газетінен басталды» – дейді [1, 4].

«Түркістан уәлаяты газетінен» кейін қазақ тілінде шығарылған газет «Дала уәлаяты газеті» болды. Бұл газет Омбы қаласында 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап, 1902 жылдың 12 сәуіріне дейін шығып тұрған.

Ұлттық баспасөзіміздің алғашқы қарлығаштары – «Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаяты газеттерінің» шығуы қазақ халқының өткен ғасырдағы мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды.

Ұлт тілінде баспасөздің шығуы ең алдымен қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына аса зор ықпал жасады, қазақ тілінде бұрын болмаған қоғамдық-публицистикалық, ғылыми-көпшілік әдебиеттер стильдерінің негізі қаланып, ресми іс-қағаздары стилі одан әрі жетілді. Аударма тәжірибесінің бастапқы қадамы жасалынды [2, 56].

Осы аталған газет беттерінен біз терминдердің алғашқы қалыптаса бастаған кезеңін көреміз. Газет беттерінде әр түрлі ғылыми, публицистикалық материалдардың көп болуымен байланысты ғылымның белгілі салаларына қатысты терминдік мағынадағы орыс сөздерінің ұғымын халыққа жеткізу қажеттілігі туа бастады. Бұл жағдайда газет редакциясы көбіне оны қазақ ұғымында бұрыннан бар сөздер арқылы түсіндірме жолымен аударып беруге тырысқан [3,93]-дей келе Б. Әбілқасымов алғашқы газеттерде қалыптасқан терминдерді үш топқа бөліп қарастырады.

1. Жалпы ғылымға, оқу ағартуға байланысты терминдер: ғылым (наука), ағаш су ғылымы (ботаника), тау-тас ғылымы (горное дело), ғұлама (профессор), шәкірт (ученик), мадрис (преподаватель) т.б.

2. Лингвистикалық терминдер: лұғат (тіл), әуез (дыбыс), хәріф (әріп), әліфби (алфавит), қағда (ереже) т.б.

3. Заң ісімен байланысты терминдер: суд, жаза (наказание), абақты (тюрма), жазакер, жауапкер (обвиняемый), іс (дело), куә (свидетель), ыхтияр (право) т.б.

Бұл аударма терминдердің кейбірі, нақтырақ айтқанда заң саласына қатысты терминдер сәтті балама ретінде тілімізге еніп, қазіргі күнде белсенді түрде қолданылып (жаза – наказание, іс – дело, куә – свидетель т.б.) жүрген болса, ал бірқатар терминдер аударған сөздің мағынасын дәл бере алмай қолданыстан шығып қалғаны байқалады. Бұны заңды деп те қарауға болатын шығар, оның бір себебі ретінде терминдерді аудару мәселесінің енді ғана қолға алына бастағанын, ал ендігі бір себебі ретінде бұл кезде әрбір ғылым саласына қатысты білгір мамандардың да аз болғанын айтар едік.

«Түркістан уәлаяты газеті» мен «Дала уәлаяты газеттерінен» кейін «Қазақ газеті» (1907), «Серке» (1907), «Дала», «Айқап» (1911 – 1915), «Қазақстан» (1911 – 1913), «Қазақ» (1913 – 1918), «Алаш» (1916 – 1917), «Тіршілік» (1917 – 1918), «Ұран» (1917) және бұдан басқа «Ауыл», «Ақ жол», «Еңбекші қазақ», «Еңбекші жас», «Кедей», «Кедей сөзі», «Қызыл әскер», «Қызыл Қазақстан», «Қызыл ту», «Жас қайрат», «Жаңа мектеп», «Жаңа әдебиет», «Шолпан» және т.б. газет, журналдар жарық көре бастады. Бұл газет беттерінде *пән сөзі (термин), кеңес (совет), қарыз (заем), заң (закон), зауыт (завод), құн (стоимость), қор (фонд), өлке (край), әдіс (метод)* және басқа да терминдер қолданылған.

1910-30 жылдардағы баспасөз беттерінде бір ұғымды білдіру үшін бірнеше сөздің жарыса қолданылуы кездесіп отырды. Мысалы, *председатель – бастық – төраға, жоба – жол – проект, право – құқық – пұрсат* т.б.

Бұл кездері баспасөз беттерінде жарыспа сөздердің орын алуының өзіндік себептері болған еді. Қоғамдағы өзгерістерге байланысты еніп жататын жаңа атаулар қай тілде болсын бірден қалыптасып, сіңісіп кете бермейтіні мәлім. Бұған қоса бұл кезеңде жасалған терминдерді сүзгіден өткізіп, белгілі бір жүйеге түсіріп, біріздендіріп отыратын арнаулы терминологиялық комиссияның да болмағаны белгілі жайт.

Кеңес кезеңінде де баспасөз жұмысының қарқын ала бастағанын төменде берілген газеттер арқылы көрсете аламыз. Яғни, бұл кезеңде шығып тұрған газеттер мыналар еді: Ақтөбе комсомолы (1934-35), Алға (1938-49), Алға жауға қарсы (1938-39), Түрксиб (1936-41), Қызыл Түркістан (1931-45), Оңтүстік Қазақстан (1932 жылдан шыға бастады), Социалистік Қазақстан (1932-90), Жаңа ауыл (1932-49), Қызылту (1938-89), Сауатты болуға көмекші (1939-41), Үлгілі жұмысшы (1936-41), Екпінді (1939-62), Екпінді Алтай (1937-56), Қарағанды комсомолы (1937-41), Балқаш балықшысы (1937-55), Отан үшін (1942-53), Отан үшін ұрысқа (1944), Сталин туы (1943-44), Дабыл (1943), Қазақстан пионері (1946-89), Қазақстан мұғалімі (1952 жылдан шыға бастады), Көмірші магистраль (1955-57), Алғабас (1957-59), Лениншіл (1957-90), Қазақстан баспасөзі (1957-60), Тың шұғыласы (1962-90), Жаршы (196-63), Батыс Қазақстан (1962-65), Село жаңалығы (1962-90), Коммунизм жолы (1963-90), Коммунистік еңбек (1963-90), Ертіс (1963-66), Жетісу шұғыласы (1962-93), Арқа еңбеккері (1963-93), Қызыл құм (1963-90), Малды өңір (1963-80), Жаңа дария (1965-90), Эмба (1965-74), Шамшырақ (1966-99), Шұғыла (1966 жылдан шыға бастады), Алатау жұлдызы (1966-90), Тоқымашы (1967-90), Мақташы (1970-88), Балқаш өңірі (1973-91), Алматы ақшамы (1988 жылдан шыға бастады) т.б.

Терминдерді ұлт тілі негізінде қалыптастыруда бұл кезеңде жарық көрген газеттердің өзіндік үлесі бар екені дау туғызбаса керек.

Ұлт тілінде жасалған *тың игеруші, гарышкер, аялдама, саяжай, бәсеке, құрылғы, шығарма, хабарлама* т.б. толып жатқан терминдер осы кезеңге тән, осы кезеңнің тілдік сипатын танытатын белгілер.

Бұл сияқты жаңа терминдер 1959-63 жылдар аралығында мемлекеттік терминология комиссиясының бекітуімен басылып шыққан 12 томдық орысша-қазақша терминологиялық сөздікте түгелдей берілген.

Жалпы алғанда бұл кезеңнің термин қалыптастыру барысында өзіндік ерекшелігі болды. Бұл кезеңде термин жасаудың принциптері ұсынылды және соның негізінде терминологияда жүйелілік орын ала бастады. Алайда бұл кезеңде терминдерді ұлт тілінде жасап, қалыптастырудан гөрі, орыс тілі не болмаса орыс тілі арқылы еніп жатқан шет тілі терминдерін қолдану орын алды.

Ал еліміз егемендігін алып, тіліміз мемлекеттік мәртебеге ие болған уақыттан бері ұлт ті-

лінде термин жасау және қалыптастыру қажеттілігі туралы жиі айтыла бастады.

Сондай пікірдің бірін академик Ә.Қайдаров өз еңбегінде былай деп келтіреді: «Тіл-тілдердің арасында ортақ интернационализмдер болмаса немесе аз болса, ғылым дамымайды, ғылыми қарым-қатынас үзіледі» деп байбалам салудың бәрі бекер. Жер жүзіндегі терминдік ұғымдардың бәрін шет тілі сөздері арқылы емес, өз тілінің негізінде меңгеріп, ғылым мен техниканы дамытып отырған қытай, жапон т.б. халықтарды біз жақсы білеміз. Демек ортақ интернационализмдердің қажеттігі ең алдымен елдің саяси-әлеуметтік жағдайына, әр тілдің өз мүмкіншілігіне байланысты екен [48,22].

Бұл жөнінде ғалым Б.Қалиұлы да нақтырақ айтады: Егер ана тілімізді қадірлейміз, қастерлейміз десек, оның өзіндік ерекшелігін келер ұрпаққа бұзбай жеткізгіміз келсе, бұдан бұлай қазақ тілінің терминдерін де қазақша жасағанымыз абзал. Осы жолда мүмкін болған жолдардың бәрін де пайдаланғанымыз жөн [49, 123].

Терминолог ғалым Ш.Құрманбайұлының айтуынша да ешбір ұлттың тілін термин жасауға мүмкіндігі жетпейтін тіл деуге болмайды. Мәселе ұлт тілін термин шығармашылығында пайдалануға байланысты. Терминжасам процесінде өз тілімізді пайдаланбай өзге тілдерден дайын терминдерді өзгеріссіз қабылдай берсек, онда әрине тіліміз ғылыми ұғымдарды атау бейімделіп терминологиямыз ұлт тілінде жасалынбайды» [50,14].

Міне осы сияқты толып жатқан пікірлердің негізінде кейінгі жылдары халықаралық мәні бар сөздерге балама табу талабы күшейе бастады. Нәтижесінде көптеген терминдердің ұлт тілінде жасалып, қалыптасқандығы баршамызға белгілі.

Жалпы жаңа сөздер, жаңа терминдер ең алғаш баспасөз беттерінде қолданыла келе, сүзгіден өте отырып, сөздік құрамға еніп жатады. Яғни, терминдердің сұрыпталуына ықпал ететін құралдардың бірі – баспасөз құралдары болып табылады.

Тәуелсіздік алған уақыттан бері қарай қазақ тілінде шығатын газет-журналдардың саны бұрынғыға қарағанда әлдеқайда арта түсті, сонымен бірге сапасының да артуына жағдай туды.

Кеңес кезеңіндегі баспасөз терминдерді қолдану барысында орыс тіліне басымдық берген, ұраншыл бағытта жарық көріп келген болса, ал соңғы жылдары, дәлірек айтқанда 1990 жылдардан бастап шыға бастаған газет-журналдар жаңа заман лебімен келген

жаңалықтармен жаңаша түрлене, жаңаша сөйлей бастады.

Газеттердің аты да жаңаша жаңғырды. Мысалы, Социалистік Қазақстан – Егемен Қазақстан, Лениншіл жас – Жас Алаш болып өзгерді.

Жалпы соңғы жылдары шыға бастаған газеттер: Ана тілі, Азат, Азия даусы, Азия транзит, Ақбосаға, Әділет, Байланыс, Базар, Жас Алаш, Жас Қазақ, Жерұйық, Жеті жарғы, Заң газеті, Заман Қазақстан, Егемен Қазақстан, Қазақ батырлары, Қазақ елі, Қазыналы, Қарқара, Сақшы, Сол дат, Түркістан, Ұлан, Ұран, Хабар, Халық кеңесі т.б. болып келеді.

Кейінгі кездегі газет беттерінен *айып, аумақ, әкім, баж, бәсеке, гарыш, даңғыл, делдал, кеден, кеңес, қаржы қор, құн, нарық, несие, үрдіс* сияқты толып жатқан ұлт тілінде жасалған терминдерді кездестіруге болады. Мұнан басқа жұрнақ жалғану арқылы жасалған *демеуші, төреші, айырым, апталық, белсенділік, кепілдік, зейнеткер, мерейгер, ардагер, заңгер, бапкер, талапкер, кәсіпкер, әдіскер, басылым, келісім, сұраным, түсім, жылнама, есімнама, тарихнама, дыбысхана, дәрісхана, демеуші, жарнама, тарихнама, перзентхана, дәрісхана, дыбысхана, жазылу, жариялау, жекешелендіру, қадағалау, негіздеу, нұсқау, пайымдау, тәркілеу, тіркеу* т.б.терминдердің және сөздердің бірігуі арқылы жасалған *атамекен, бейнежазба, зейнетақы, мекенжай, отбасы, пікірсайыс, пікірталас, иссапар, төраға, елбасы, төлқұжат, кепілақы, біртұтас, біржолғы, бірауыздан, біріздендіру, басқосу, құқықтану, көкейкесті, тұсаукесер, ізбасар* т.б. терминдердің, сондай-ақ сөз тіркесі арқылы жасалған *Ақсақалдар алқасы, Ардагерлер кеңесі, валюта тұрлаулығы, шарт талаптары, шаруа шаруашылығы, әкімшілік акт, әкімшілік алымдар, депутаттық кеңес, жалгерлік ақы, жауынгерлік тапсырма, заңнамалық келісімдер, материалдық игілік, нарықтық экономика, Жоғарғы кеңес, заңның ұлықтылығы, ерік білдіру, есеп айырысу, қаржы бөлу, сенім білдіру, сенімсіздік білдіру, іс жүргізу* т.б. терминдердің газет беттерінде кең қолданысқа ие болғандығын байқауымызға болады.

Қазіргі мерзімді баспасөз тілі – буындық қысқартудың жаңа үлгілерін жасап, қалыптастыруда елеулі белсенділік танытып отыр. Мәселен, 1990 жылға дейін норма ретінде бағаланып келген *колхоз, совхоз* терминдерінің соңғы жылдары қазақша баламаларын қалыптастыруға негіз болған – күнделікті газет-журналдардың тілі.

Баспасөз беттерінде мұндай қысқарған сөздердің үлгілерін алғаш рет 1990 жылдардан ке-

йін қолданған «Егемен Қазақстан» газеті болды. Қазіргі уақытта бұл қысқартулар жалпыхалыққа түсінікті болып, әдеби тілдік нормаға айналып отыр: кеңшар – кеңестік шаруашылық (совхоз); ұжымшар – ұжымдық шаруашылық (колхоз); т.б.

Газет беттерінде сәтті жасалып бірден қолданысқа еніп кеткен терминдермен қатар дұрыс алынбаған не жарыспалы терминдердің де бар екені, мәселен, «семья» сөзінің баламасы ретінде алынған «отбасы» терминімен қатар «жанұя» сөзінің; «микрорайон» деген сөзге алынған «шағынудан» атауымен қатар «мөлтекаудан», «ықшамаудан» сөздерінің; «рынок» сөзінің орнына «нарық», «базар» атауларының; «председатель» сөзіне балама ретінде бекітілген «төраға» терминімен бірге «төрапа» сөзінің және тағы басқа осындай баламалардың жарыса қолданылғаны байқалады.

Сондай-ақ газет беттеріндегі кейбір терминдердің терминком ресми түрде бекітіп берген қазақша баламалары бола тұрса да тұрақты

қолданылмай, олардың бұрынғы шет тіліндегі нұсқалары да жарыса қолданылған: көлік – транспорт, шығармашылық – творчество, түйін – резюме, мәтін – текст т.б.

Кейінгі кездегі газет беттерінен дыбыстық ерекшеліктерімізге икемдеу негізінде жасалған *зауыт, тауар, пошта, режим, әртіс* және т.б. атауларды кездестіруге болады.

Баспасөз беттерінде әлі аудармасы табыла қоймаған сөздер де кездесіп отырады. Ал ол сөздердің көпшілігі экономика саласына байланысты болып келгендігі байқалады. Мысалы, біз қарап өткен газеттердің беттерінде *акция, банк, бюджет, валюта, макроэкономика, инвестиция, фирма* т.б. экономикалық терминдер мол жұмсалған. Мұның бір себебі қазіргі нарықтық экономикаға байланысты деп білеміз.

Қорыта айтқанда, баспасөз – терминнің көпшілік талқысынан өтіп, сұрыпталуы және терминдердің тағы да көпшілікке таныс болып, қолданысқа түсуі үшін аса маңызды рөл атқаратын өзіндік сүзгі.

Әдебиеттер

- 1 Субханбердина Ү. «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар. – Алматы: Қазмембас, 1961. – 156 б.
- 2 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 244 б.
- 3 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 188 б.
- 4 Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 44 б.
- 5 Қалиев Б. Қазақ тілінің көкейкесті мәселелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 1997. – 150 б.
- 6 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 208 б.

References

- 1 Subhaberdina Y. «Aikap» betyndeги makalalar men hat-habarlar. – Almaty: Khazmembas, 1961. – 156.
- 2 Abylkhasymov B. XIX gasyrdyn екynshi zhartsindagy kazak adebi tyly. – Almaty: Gylym, 1982. – 244 б.
- 3 Abylkhasymov B. Algashky kazak gazetterinyn tyly. – Almaty: Gylym, 1971. – 188 б.
- 4 Khaidarov A. Kazak terminologiyasina zhanasha kozkaras. – Almaty: Rauan, 1993. – 44 б.
- 5 Khaliev B. Kazak tylynin kokeitesty maselelery. – Almaty: Daik-Press. 1997. – 150 б.
- 6 Khurmanbayuli SH. Kazak leksikasynintermindenui. – Almaty: Gylym, 1998. – 208 б.